

Körmöczi János filozófusi pályakezdése a jénai posztkantianizmus hatásterében

A 18. századi magyar filozófiai recepció (megkésett instrumentalizálódásból adódó) sajátossága, hogy az egyes irányzatok követői gyakorta csupán az oktatás szervezeti keretei között vagy pedig kéziratban maradt művek lapjain fejthették ki gondolataikat. Noha számos erdélyi posztkantianus tartozott Fichte, illetve Schelling hallgatói közé, a Kazinczy-körhöz szoros szálakkal kötődő Sipos Pál kivételével szinte mindegyikük hatóköre (így például Molnos Dávidé, Przemysli Lengyel Istváné vagy a felvidéki Toperczer Sámuelé²) az adott kollégiumok előadótermeire korlátozódott. A Körmöczi foglalkozó szakirodalom is gyakorta reflektál arra a paradoxonra, hogy egy önálló filozófiai műveket jószerevével nem publikáló szerző esetében miként beszélhetünk filozófiai pályáról. Gaal György, Körmöczi szűk körű filozófiai hatására utalva, így összegezte ezeket az ellentmondásokat: „Körmöczi János unitárius kollégiumi igazgató, majd püspök ’filozofálásáról’ csak kéziratok tanúskodnak.”³

Körmöczi munkássága ugyanakkor kétségtelenül fontos részét képezi a posztkantianus filozófiák erdélyi recepciójának. Pályakezdése meglehetősen látványosan indult – 1796-ban a korabeli tudományos élet legfontosabb helyszínein, Jénában és Göttingenben folytatta tanulmányait, 1797-ben pedig elkészítette a

¹ Gurka Dezső (1961) *A schellingi természetfilozófia és a korabeli természettudományok korrespondenciái* című PhD-disszertációját, 2005-ben védte meg a Budapesti Műszaki Egyetemen. Tudományfilozófiai és tudománytörténeti témájú publikációi a romantikus tudományok történetével, magyar vonatkozásaival, a göttingeni egyetemen hatásával, és Kant filozófiájával kapcsolatban jelentek meg. Főiskolai tanárként dolgozik a Szent István Egyetem Pedagógiai Karán.

² Szinyei József: *Magyar írók élete és munkái*. Budapest, 1893, Hornyánszky. [online] <http://mek.niif.hu/03600/03630/html/d/d04021.htm>. [2014. 09. 11.]

³ Körmöczi filozófiai tájékozódására vonatkozó megjegyzését Gaal a következő felsorolással egészítette ki: „Kivonatolta Thomas Paine radikális amerikai gondolkodó *Az ember jogai* című, 1792-ben megjelent kötetét, s részben tolmácsolta, kijegyzetelte a svéd Johan Henrik Kellgren (1751–1795) író-költő prózai írásainak 1801-ben megjelent német kötetét.” Gaal György: Hajós József: Barangolás kolozsvári könyvtárakban. Művelődéstörténeti tanulmányok. *Keresztény Magvető*, 106. évf. (2000). 157.

magyar filozófia történetének első Fichte-fordítását –, ám a későbbiekben az ő tevékenységét is elsődlegesen az oktatói munka és a lelkeszi hivatás napi követelményei határozták meg. A peregrinációja során szerzett széleskörű elméleti tájékozottsága azonban lehetővé tette számára, hogy a posztkantianus hatások (filozófiai kérdésekhez való későbbi visszatérései kapcsán is) releváns módon juthassanak érvényre írásaiban.

A továbbiakban e pályakezddést kiindulópontnak tekintve, azaz a posztkantianus filozófiák aspektusából vizsgálom Körmöczi filozófiai gondolatainak koherenciáját, s a következő kérdésekre keresek választ: (1) a rendelkezésre álló kevés adat alapján lehet-e következtetéseket levonni Körmöczi filozofálásának tendenciáira nézve?; (2) rövid jénai tartózkodása mennyiben hagyott nyomot későbbi filozófiai gondolatmenetein?; (3) a filozófiai hatások vonatkozásában vannak-e kapcsolódási pontok Körmöczi jénai és göttingeni időszaka között?

Körmöczi posztkantianus tájékozódásának jellemzői

Körmöczi meglehetősen rövid ideig tartózkodott Jénában – 1796. július 4-én immatrikuláltak, 1796. október 11-én pedig már a göttingeni egyetemre iratkozott be –, ám a szóban forgó néhány hónap a német idealizmus előtörténetének igen intenzív időszakára esett, lévén hogy az 1794-től az egyetem tanáráként tevékenykedő Fichte éppen 1796 végétől, illetve 1797 elejétől kezdett neki tudománytana megújításának szánt nova-methodo-program kifejtéséhez, s ezzel mintegy katalizálta a Jénában folyó filozófiai diskurzusokat.⁴ Mi több, a posztkantianus filozófiák magyarországi recepciója is éppen Körmöczi jénai tartózkodása alatt, illetve kevéssel azt követően élénkült meg: 1796-ban 40, 1798-ban 55 magyar hallgató iratkozott be a jénai egyetemre.⁵ A korai posztkantianus filozófia holdudvarának egyik legismertebb alakja egy magyar peregrinus, Kálmán József Vilmos volt,⁶ Johann Gottlieb Fichte (1762–1814) pedig már kiterjedt magyar hallgatósággal rendelkezett, előadásain ugyanis hozzávetőleg 140

⁴ Weiss János: Adalékok Fichte jénai programjához, Kant után szabadon. In Uő: *Talulmányok a konstellációkutatás köréből*. Budapest, 2007, 159–172.

⁵ Rasche, Ulrich: Von Fichte zu Metternich. Die Universität Jena und ihre ungarländischen Studenten um 1800. In Marta Fata – Gyula Kurucz – Anton Schindling: *Peregrinatio Hungarica – Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*. Herausgegeben. Stuttgart, 2006, Steiner, 199.

⁶ Rasche, Ulrich: *Von Fichte zu Metternich*. 10.

magyarországi és 37 erdélyi diák vett részt.⁷ A körükben való népszerűségét mutatja, hogy a filozófus elleni ateizmusvád ügyében Karl August hercegnek 1799 áprilisában benyújtott kérvény aláírói között kiemelkedően magas volt a magyarok számaránya.⁸ Az 1798-ban katedrara lépő Schellingnek is számos magyar hallgatója volt, így a kolozsváriak közül például Molnos Dávid, akit később Körmöczi utódává választottak az Unitárius Kollégium élén vagy Przemysli Lengyel István, a Református Kollégium későbbi igazgatója.⁹

Körmöczi János jénai tanulmányairól, kantiánus-posztkantianus érdeklődéséről mindazonáltal töredékes adatok állnak rendelkezésünkre, másrészt azokból sem olvasható ki egyértelműen ezirányú elköteleződése. Gellérd Imre szerint teológiai szempontból Körmöczi a wolffianus-kantiánus Johann Salomo Semler (1725–1791) hallei professzor követőjének tekinthető,¹⁰ ez azonban nem jelent feltétlenül kantiánus kötődést, hiszen Semler elsődlegesen a Bengeltől indul, s a göttingeni Michaelisszel és Eichhornnal, a jénai Griesbachhal, Gablerrel és Paulussal tetőződő német történeti bibliakritika hagyományaihoz kapcsolódott. Egyértelműbben nyomatékosítja a kantiánus-posztkantianus elköteleződést, hogy Körmöczi hallgatta Karl David Ilgen (1794–1802) Kant filozófiáját taglaló előadásait, s hatott rá Heinrich Eberhard Gottlob Paulus (1789–1792), Fichte barátja, Spinoza kiadója is,¹¹ viszont – Hajós József szerint – nem ismerte személyesen Fichtét.¹²

Mindezek alapján majdhogynem véletlenszerű momentumnak tűnhet Körmöczi 1797-ben keletkezett¹³ Fichte-fordítása,¹⁴ illetve az 1798 székfoglalójában Hajós József által kimutatott Fichte-hatás.¹⁵ Körmöczi kéziratos hagyaté-

⁷ Lásd Mokos Gyula: *Magyarországi tanulók a jénai egyetemen*. Budapest, 1890, Magyar Tudományos Akadémia.

⁸ Yolanda, Estes – Bowman, Curtis: *J. G. Fichte and the Atheism Dispute (1798–1800)*. Farnham, 2010, Ashgate, 220.

⁹ Szinyei József: *Magyar írók élete és munkái*. [online] <http://mek.niif.hu/03600/03630/html/d/d04021.htm>. [2014. 02. 14.]

¹⁰ Gellérd Imre: Körmöczi János, a felvilágosodás prédikátora. *Keresztény Magvető*, 89. évf. (1983). 51.

¹¹ Hajós József: Kellgren és Körmöczi. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, 37. évf. (1994). 124.

¹² Uo.

¹³ Gaal György: i. m. *Hajós József: Barangolás kolozsvári könyvtárakban*. 157.

¹⁴ Hajós: i. m. *Kellgren és Körmöczi*. 124.

¹⁵ „Mi tagadás, Körmöczinek egyáltalán nem könnyű, itt-ott ingadozásra is készítő feladata volt. Kellgrent fordítani, de ezt is annak az eszmének szolgálva tette, amit akkor-tájt, rektori székfoglalójában hangsúlyozott – Fichte nyomán – a tudás emberének igen

kának Molnár B. Lehel által összeállított jegyzéke alapján sejteni lehet néhány még felderítetlen összefüggést – érdemes lenne megvizsgálni például az MsU. 423/A. kézirat alapján, hogy Ilgen előadásai a kanti filozófia mely problémáit exponálták¹⁶ –, de ugyanakkor a már rendelkezésre álló források bázisán is ki lehet terjeszteni a majdani püspököt ért posztkantiánus hatások vizsgálatának terepnumát, nevezetesen ha figyelembe vesszük a német idealizmus keletkezési folyamatát rekonstruáló konstellációkutatás szempontjait és módszertanát. Ez Körmöczi esetében már csak azért is kézenfekvő, mivel ő maga éppen annak a gondolati térnek a hatásait recipiálta, melynek feltérképezésére a szóban forgó metodika létrejött. A konstellációkutatás aktualitása jelen esetben abból a specifikumból adódik, hogy az a kompakt filozófiai művek vizsgálatán túl korábban másodlagosnak tekintett forrásokat is segítségül hív a szövegek rekontextualizálásához, mindenekelőtt a levelezést és a különféle töredékeket.¹⁷

A szekunder források bevonásának módszerét jelen esetben annak a kérdésfelvetésnek a kapcsán lehetne aktualizálni, hogy Körmöczi könyveinek jegyzékéből milyen következtetések vonhatók le filozófiai tájékozódására nézve, illetve hogy az általa tartott halotti beszédek milyen posztkantiánus filozófiai reminiscenciákat tartalmaznak. Különösen tanulságos lehet a konstellációkutatás mikrofilológiai eszköztárának alkalmazása azoknak a beszédeknek az esetében,

laboriózus rendeltetéséről elmélkedvén: minden képességet egyformán kell fejleszteni, az egész emberi nem kultúrájának a tényleges és folytonos haladásait kell előmozdítani. 'Mily széles mezeje ez a leghasznosabb és legnemesebb munkáknak! (Quam vastus campus utilissimorum et nobilissimorumunlaborum!) — kiáltott fel a jeles kolozsvári iskola rektorává, igazi spiritus rectorává is váló professzor, az itteni egyetemi campusokról nyilván még nem ábrándozó értelmiségi, aki második megjelent beszéde végén jelentette ki: „mostani Emberségünk csak bimbója a következő kivirágzásnak, melynek növekedése és megérése egy tökéletesebb mezőn leszen.” Hajós: i. m. *Kellgren és Körmöczi*. 126.

¹⁶ Körmöczi elmélyült tájékozódásáról tanúskodik *A tiszta ész kritikájának* majd négyszáz oldalas latin nyelvű kolligátuma (MsU. 413/a). Lásd a jelen kötetben Molnár B. Lehel *Körmöczi János szerepe az unitárius egyházi levéltár kialakításában* című tanulmányát, illetve Körmöczi kéziratának általa összeállított jegyzékét. (A kéziratokat sajnos még nem volt alkalmam eredetiben tanulmányozni. G. D.)

¹⁷ A levelezés fontosságának vizsgálatára Egyed Péter hívta fel a figyelmet az erdélyi felvilágosodás kutatásában: „A másik követendő irány a nyilvánosság kutatásáé. Ez a levelezéskutatással részben le van fedve (írók, olvasók, literátorok, főúri értelmiség), a nyilvánosság másik jelentős szegmensét azonban a közigazgatási intézményekben dolgozó szakértelmiség (Gubernium, kerületi alsótáblák, bíróságok) jelenti, ahol a képzettség és hozzáértés alapján feltételezhető a felvilágosodás alapeszméi általi érintettség.” Egyed Péter: *Az erdélyi felvilágosodás és a filozófiaoktatás kapcsolatáról*. *Korunk*, 2009/10. [online] <http://epa.oszk.hu/00400/00458/00154/index.htm> [2014. 09. 11].

amelyekben Körmöczi a filozófiai utalásokat alkalmi szövegekbe szőtte bele – látszólag azok kontextusába szervesen nem illeszkedő, illetve egymással nem összekapcsolható módon. Az első kérdésre a jénai posztkantiánus viták legfontosabb fordulópontjainak tisztázása, illetve a diskurzusban kulcsszerepet betöltött művek listájának a Körmöczi-féle könyvjegyzékkel történő összevetése révén kaphatunk választ.

A kritikai filozófia korrekciójára irányuló törekvések közös kiindulópontja az a feltevés volt, hogy a tudás megalapozásához először fel kell tárni a kanti filozófia logikai felépítését; magának a korrekciónak az igénye pedig abból az előfeltevésből fakadt, hogy a posztkantiánusok túlnyomó többsége szerint Kant a megalapozás mozzanatát nem, vagy nem megfelelően végezte el, ám a különböző megoldási kísérletek más-más alapprincípiumra építkeztek: Reinhold a tudat, Fichte az én, Schelling az intelligencia, majd végül Hegel a szellem fogalmára.

A folyamat első etapját Karl Leonhard Reinhold (1757–1823) filozófiájának kibontakozása jelenti: a diskurzus kezdetét jelző *Briefe über die kantische Philosophie* (1786), a *Versuch einer neuen Theorie des Menschlichen Vorstellungsvermögens* (1789), amelyben először fejtette ki részletesen az alaptétel fogalmát és a *Beyträge zur Berichtigung bisheriger Mißverständnisse der Philosophen* (1790) című műve, melyben az elementárfilozófia fogalmának meghatározása kapcsán a filozófiai megismerés végső fundamentumaként a tudat tételét jelölte meg. A diskurzus másik jól elkülöníthető szakasza az Aenesidemus-vita volt. 1792-ben Gottlob Ernst Schulze (1761–1833) e címen jelentette meg polemikus írását, melyben Reinhold alaptételét kritizálta, mivel Leibnizét az övénél átfogóbbnak tartotta. E műre többen is reflektáltak, így 1792-ben Schmied, 1794-ben pedig Fichte, utóbbi az alap és az alaptétel fogalmát különválasztó *Rezension an Aenesidemus* című írásával, majd 1794-ben az *Eigene Meditationen über Elementar-Philosophie* cíművel. A továbbiakban Reinhold egyes tanítványai (leglátványosabban talán Eberhard) eltávolodtak az elementárfilozófia célkitűzéseitől, majd a kanti filozófia egyelemű korrekciójának programjai – Fichte nova methodo-filozófiája, illetve Schellingnek a kriticizmus mellett a dogmatizmus fogalmát is érvényre juttató koncepciója, továbbá a természetfilozófiai törekvései révén – 1796–1797 táján egy jóval átfogóbb filozófiatörténeti folyamatnak, a német idealizmus kifejlődésének adták át a helyet.

A Körmöczi könyvtáráról fennmaradt jegyzékeket áttekintve megállapíthatjuk, hogy számos, a posztkantiánus vitákban kulcsszerepet betöltő filozófus művét szerezte be:

Schulze: *Prüfung der Kantischen Kritik der reinen Vernunft*, 1791
Erläuterungen über der Kants Kritik der reinen Vernunft, 1791

Schmid: *Versuch einer Moralphilosophie*, 1795
Kritik der reinen Vernunft in Grundrisse, 1794
Vörterbuch leichter Gebrauch der Gebrauch der Kantischen Schriften,
 1795
Philosophische Dogmatik, 1796

Niethammer: *Über Religion als Wissenschaft*, 1795

Fichte: *Versuch einer Kritik aller Offenbarung*, 1792

Feltűnő, hogy bár a diskurzus kulcsszereplőinek mindegyikétől – az említettekén túl még Eberhardtól és Daniel Schnelltól is – volt egy-egy vagy néhány kötet Körmöczi bibliotékájában, a diskurzus fő műveit nem szerezte be. A vásárlás szempontjai tehát nem estek egybe a posztkantianus fejlemények (már a kortársak számára is érzékelhető) irányával, a szóban forgó szerzőktől ellenben szinte minden fontos Kant-interpretáció címe megtalálható könyvlistáin – mindenekelőtt Schulzée és Schmidé –, s ugyanígy a vallásfilozófiai problematikát taglaló írásaiké is. A teológiai aspektus azonban nem csupán a filozófiai kérdések feldolgozására és befogadására nézve volt meghatározó Körmöczi számára, hanem – korai Fichte-fordításától eltekintve – bölcséleti elveit is jobbra teológiai vagy liturgikus jellegű szövegekben, főként zsinati felszólalásaiban és halotti beszédekben fejtette ki.

Körmöczi Fichte-recepciója

Körmöczi mindenekelőtt *A gondolatszabadság visszakövetelése Európa fejedelmeitől, akik azt ezidáig elnyomták* című 1793-ban keletkezett Fichte-mű átültetésével írta be nevét a hazai filozófia történetébe, s mivel a fordítás közzétételére a cenzúra miatt¹⁸ nem is gondolhatott, így annak csupán egyetlen részletét jelentette meg 1802-ben Pákei Józsefről tartott gyászbeszédében.¹⁹

¹⁸ „A 18. század utolsó éveiben még Kantot és Fichtét is – főleg a vallással és egyházzal kapcsolatos álláspontjuk miatt – cenzúrázták. Erdélyben hagyományosan a Gubernium felügyelte a könyvkiadást, megbízott cenzorok révén cenzúrahatalomként működött, de végső soron ott volt a General Commando (Császári Főhadparancsnokság), amelynek rendőri funkciói révén joga volt minden felségsértési, felségárulási, a politikai és közigazgatási státust érintő ügyben eljárni. (1795-től Bécsben külön rendőrhatalom keretébe utalták a könyv- és lapkiadási, -forgalmi és -terjesztési kérdéseket.)” Egyed Péter: i. m.

¹⁹ Hajós József: Egy röpirat a gondolatszabadságról. *Korunk*, 1972/12. 1810–1811.

A röpirat e szöveghelyének az eredetitől eltérő kontextusban való felidézését az indokolta, hogy Fichte írása nem tekinthető szűk értelemben vett politikai pamfletnek: a szabadság korlátozásában ugyanis az emberi önkiteljesedés lehetőségeinek megvonását látja, s ezeknek biztosítását kéri számon a kor uralkodóin. A gondolatszabadság megsértésével ugyanis elvesz az ember mint személyiség, a forradalmi válság pedig szintén nem közvetlen politikai eszközökkel kerülhető el, hanem azáltal, hogy a fejedelmek támogatják a felvilágosulás előrehaladását, az emberek kölcsönös egymást-nevelését.

E fichtei megközelítésmód beleilleszkedik abba a tágabb értelemben vett humanitáskonceptióba, amely Herdernek az emberiség előrehaladó fejlődéséről vallott felfogásától a német neohumanizmus képzésszeményéig ível. (A neohumanista pedagógiai program kibontakozása főként a göttingeni egyetemhez, Johann Mathias Gesner, Christian Gottlob Heyne nevéhez köthető.²⁰) Fichtének az emberi nem kifejléséről alkotott képe azonban sajátos karakterjegyeket nyert: míg az *Előadások a tudás emberének rendeltetéséről* címmel 1794-ben megtartott előadásiban a végtelen tökéletesedésben keresi az ember rendeltetését, öt évvel később, *Az ember rendeltetése* című írásában a kiteljesedést egy lezáruló proceszusként ábrázolja, melynek végpontját abban látja, hogy az erkölcs és a vallás egygyé válik. A fichtei értelmezés másik karakterisztikuma, hogy e folyamatban nem az emberi észnek tulajdonít döntő szerepet: „(...) mely pontból kell minden esetben kiindulni önmagam és mások kiművelésében: az akaratból, nem az értelemről.”²¹

A kilencvenes évek végére Fichte egymást követő műveiben egyre nagyobb súlyt kapott tehát az akarat fogalma, amely hamarosan tudománytanának és valásfilozófiájának közös elemévé vált.

Körmöczi 1802-ben Pákei József felett tartott halotti beszéde *Az emberiség megtanulásának oskolája* címmel jelent meg. A cím már önmagában is exponálja az emberi kiteljesedés problémáját, amit a „mi voltam, mi vagyok, mivé kell lennem” kérdés kapcsán fejtett ki részletesebben. (Két évvel korábban *Halotti beszéd* Agh Klára *asszony*nak címmel kiadott gyászbeszédben Körmöczi, a női sorsra aktualizált módon, ugyancsak „az emberiség kiformalása” problémát fejtette ki.) A *Miben áll az emberiség az emberben* fejezetben az értelemre nézve a

²⁰ Fórizs Gergely: „Álpeseken Álpesek emelkednek”. *A képzés eszménye Berzsenyi elméleti szövegeiben*. Budapest, 2009, Universitas Kiadó, 146–158.

²¹ Fichte, Johann Gottlieb: *Az ember rendeltetése*. In Uő: *Válogatott filozófiai írások*. Budapest, 1981, Gondolat Kiadó, 338.

megvilágosodást, az akaratra nézve az erkölcsi tökéletesedést, valamint a „külső pallérozódást” jelöli meg célként. A második, *Az emberiség oskolája* című fejezetben Körmőczy az értelem és az akarat fogalmát összeköti a szabadság problémájával, éppen korábbi Fichte-fordításának egyetlen, ily módon nyilvánosságot kapott mondatával:

„Szabadon gondolkodni annyit térsen, mint szabadon akarni, vagy: a gondolatokban a szabadságot kimutatni éppen annyi, mint az akaratban szabadságot mutatni; ez az emberi személyességnek fundamentuma, ez által az ember egy szabad erkölcsi valóság, ez által mondhatja: én vagyok.”²²

A *gondolatszabadság visszakövetelésének* magyarul közzé tett részlete nyomatékositja, hogy Körmőczy érzékenyen reagált Fichtének az emberi szabadságra és akaratra vonatkozó gondolataira, s a röpirat szóban forgó szöveghelye e jelentésrétegénél fogva épülhetett be halotti beszédének teológiai-filozófiai kontextusába. Az általa fordított röpirat szövegéből citátumként is kiemelt fejlődéselv egyfajta kongruenciát kölcsönzött Körmőczy posztkantianus reflexióinak, ugyanis éppen az ember önidentitását, a szabadságot és a vallást egyazon haladási folyamaton belül értelmező fichtei koncepciónak a különféle aspektusai jelennek meg a beszédeiben található filozófiai eszmefuttatásokban.

Körmőczy az erkölcs és vallás viszonya kapcsán több esetben is visszanyúlt a fichtei problematikához. *Az istenség két leányinak a' vallás és a' józan okosságnak költsönös viaskodásai és győzedelmei* (1799) című kissárosi zsinati beszédben a „vallás és észokosság” szembesítése kapcsán problematizálta az erkölcs-vallás relációt. Konklúziója, miszerint a hit és az értelem nem állítható szembe egymással, Paulus természetes magyarázat elvével is párhuzamba állítható, mely szerint a hit lényegét a természetes értelem felismeréseként lehet megragadni, ugyanakkor megjelenik a szövegben a vallás és erkölcs azonosságának fichtei elve is: „vallás légyen az erkölcs, erkölcs légyen a vallás”²³

Fichte e problémával – filozófusi hírnevét megalapozó írásának, a *Minden kinyilatkoztatás kritikájának kísérlete* megjelenésétől kezdődően – több munkájában is foglalkozott. Értelmezésében az isteni tekintélynek nem létezik más hitalapja, mint e tanítások ésszerűsége egy „erkölcsi hívő ész” számára: „Istennek

²² Körmőczy János: *Az emberiség megtanulásának oskolája*. Kolozsvár, 1802., C2v.

²³ Körmőczy János: *Az istenség két leányinak a' vallás és a' józan okosságnak költsönös viaskodásai és győzedelmei*. Kolozsvár, 1800, 9.

mint a bennünk lévő erkölcsi törvény szerzőjének eszméje, tehát saját törvényhozásunk kivetítésén alapszik, egy szubjektív elem átvitelén egy rajtunk kívüli lényre, és ez a kivetítés a vallás tulajdonképpeni elve, amennyiben az az akarat meghatározására szolgál.”²⁴ Fichte szóban forgó műve természetesen szintén megvolt Körmöczi könyvtárában.

Hajós József Fichte-hatásokat számba vevő tanulmányai *A gondolatszabadság visszakövetelése és Tudósok rendeltetése* című írásoknak a Pákei-beszédre, illetve Körmöczi székfoglalójára gyakorolt hatását emelik ki. A fentebb jelzett szövegegyezések igazolják, hogy Pákei beszéde például egy harmadik Fichte mű több textusával is szoros korrelációt mutat, nevezetesen *Az ember rendeltetése* című 1799-ben megjelent írásával. Úgy vélem, hogy Körmöczi esetében – mind a párhuzamos szöveghelyeket, mind pedig a német filozófus jénai korszakában egyre explicitebbé váló fogalmi konvergenciák hatását figyelembe véve – a korábbi szakirodalom által bemutatottnál valamelyest tágabb körű és koherensebb Fichte-recepcióval kell számolnunk. Körmöczi Fichte-fordítása tehát, amely első megközelítésben elszigetelt próbálkozásnak tűnhetett, egy kiterjedtebb poszt-kantiánus recepció elemeként s a jénai filozófiai közegben való pontos tájékozódás eredményeként jött létre.

Körmöczi természettudományos tájékozódása a jénai és göttingeni természetfilozófiai törekvések aspektusából

Körmöczi szövegeiben hosszú évekkel később is kimutatható a jénai poszt-kantiánizmus szerzőinek hatása. A Fichte-recepció túlsúlya abból adódott, hogy Körmöczi éppen akkor hagyta el Jénát, amikor a tudománytan a nova methodo program révén már kiteljesedett, a Fichte filozófiájával párhuzamosan jelentkező új tendenciák viszont még nem erősödtek meg.

A jénai posztkantiánus viták kapcsán az 1790-es évek végére egyre nagyobb jelentőséget kapott egy, a fichtei filozófiából koncepcionális okokból hiányzó aspektus: a természet fogalma. Reinhold egyes (vele szembe forduló) tanítványai – leginkább a browniánus Benjamin Erhard – készítették elő az utat a természetfilozófiának, amelynek hamarosan a fiatal Schelling vált emblematisz alakjává.²⁵ A kanti dinamikus szemléletre alapozó schellingi természetfilozófia 1797-től

²⁴ Fichte, Johann Gottlieb: *Minden kinyilatkoztatás kritikájának kísérlete*. Budapest, 2003, L'Harmattan Kiadó, 31.

²⁵ Lásd Gurka Dezső: *A schellingi természetfilozófia és a korabeli természettudományok kölcsönhatásai*. Budapest, 2006, Gondolat Kiadó, 72–120.

kezdődően mindenekelőtt az elektromosságtannal foglalkozó kísérletezőkre volt hatással (így Johann Wilhelm Ritterre, Hans Christian Ørstedre, Achim von Arnimra, vagy az éppen ekkoriban Jénában tartózkodó Coleridge-re).²⁶

A Jénát 1796 októberében elhagyó Körmöczi kurrens fizikai elméletekkel való megismerkedése már Göttingenhez kapcsolódott. A korabeli peregrinusok úriránya ezzel jobbra ellentétes volt,²⁷ s így azon kortársai, akik Göttingenből érkeztek Jénába, természetes módon váltak szemlélőjévé, olykor részeseivé a posztkantiánus filozófiák újabb fejleményeinek. (Rumy Károly György vagy néhány évvel később érkező Fűzi János esetét lehetne példaként említeni.) Körmöczi természetfilozófiai érdeklődését igazolja azonban, hogy birtokában volt a kanti dinamikus fizika alapműve, a *Metaphysische Anfangsgrünge der Naturphilosophie*, amely a romantikus természetfilozófiát megalapozó Schelling számára is kiindulópontként szolgált.

A mindvégig Jénában tartózkodó magyar diákok, vagy az 1797-ben megalakult jénai Ásványtani Társaság magyar tagjai többnyire egyértelműen a schellingi természetfilozófia elkötelezettjeivé váltak. (Közülük is ki kell emelni annak a Bodó Sámuelnek a nevét, aki a Társaság ülésein legelőször tartott előadást arról, hogy milyen feladatokat szabnak a mineralógia számára a természetfilozófia korabeli deduktív törekvései.)²⁸ Mivel Körmöczi ezeknek a folyamatoknak már nem lehetett részese, felmerül a kérdés, hogy erőteljes természettudományos érdeklődésének volt-e peregrinációjához kötődő elméleti háttere, illetve hogy e vonatkozásában milyen tapasztalatokat szerezhettek Göttingenben. Az őt ért hatásokról könyvtárának göttingeni kiadású kötetei és óralátogatásainak dokumentumai alapján alkothatunk képet.

²⁶ Vö. Gurka Dezső: Ørsted korai munkásságának természetfilozófiai háttere. In Uő (szerk.): *Tudósok a megismerés színterein. A romantikus tudományok és a 18–19. századi tudós-sztereotípiák*. Budapest, 2012, Gondolat Kiadó, 11–27.; lásd továbbá ugyanebben a témában a Mindentudás Egyeteme 2.0 keretében felvételre került, a ME nyílt archívumában található előadást Gurka Dezső: *A schellingi természetfilozófiától a romantikus tudományokig*. [online] <http://mindentudas.hu/eloadasok/partnerek/item/3140-a-schellingi-termeszettudomanyokig.html> [2014. 09. 11.]

²⁷ Természetesen van precedens a Jénán át Göttingenbe irányuló peregrinációra is, így például az Ásványtani Társaságban tevékenykedő Dianovszky Sámuel, Karácsoni K. Sámuel székelyudvarhelyi református kollégiumi tanár vagy Kecskeméti Dániel polgári evangélikus lelkész esetében. Vö. Szinnyi József: *Magyar írók élete és munkái*. [online] <http://mek.niif.hu/03600/03630/html/d/d04021.htm> [2014. 09. 11.]

²⁸ Vö. Gurka Dezső: Magyar schellingiánusok előadásai a jénai Ásványtani Társaság ülésein. In Uő (szerk.): *Formációk és metamorfózisok. A geológia, a filozófia és az irodalom kölcsönhatásai a 18–19. században*. Budapest, 2013, Gondolat Kiadó, 136–156.

Körmöczi göttingeni stúdiumainak néhány momentuma érdekes lehet a jénai időszak tanulságainak levonása szempontjából is. Könyvtárjegyzéke Göttingen vonatkozásában is hasonló igényességről és tudatosságról tanúskodik, mint ami Jéna esetében tapasztalható volt. Megszerezte a kor legjelentősebb göttingeni tudósainak műveit: Blumenbach, Beckmann, Eichhorn, Kästner, Gatterer, Spittler, Meiners, Schlözer, Baumgarten művei egyaránt megvoltak könyvtárában. A Georgia Augusta előadói közül a polihisztor Lichtenberg és Johann Beckmann, a gazdaságtan és a technológia tanára volt rá legnagyobb hatással.²⁹ A Körmöczi hagyatékában fennmaradt iratok alapján mindezeket túl jól dokumentálható göttingeni tájékozódásának sokszínűsége is: az államtant három Schlözer-jegyzet mellett (MsU. 372, MsU. 513, és MsU. 918.) egy statisztikai kolligátum (MsU. 393.) képviseli, de érdeklődött Ludwig Timotheus Spittler történeti (MsU. 372.) és Christoph Meiners egyháztörténeti kutatásai iránt (MsU. 877/B.),³⁰ és Planck-jegyzeteinek vannak egészen az angol unitáriusokig vezető számai is.³¹

Körmöczinek a fizika kurrens eredményei iránti érdeklődéséről a korabeli göttingeni iratok is tanúskodnak, neve ugyanis megtalálható a Lichtenberg hallgatóinak nevét megőrző névsorban, számos más erdélyi peregrinus – Bethlen Elek, Bethlen Imre, Bolyai Farkas,³² Gyarmathi Sámuel, Lengyel József, Rhédey László és Wesselényi József – társaságában. (A szóban forgó listán olvasható egyébként Carl Friedrich Gauss neve is.)³³ A professzor előadásain való részvételét ugyanakkor Körmöczi egyik naplóbejegyzése is hitelesíti:

Lichtenberg Úrnál a physica experimentalis, pro astronomia, meteorologia et geographia órára 10 rbénes tallér és 16 gróse.³⁴

²⁹ Futaky István: *Göttinga. A göttingeni Georg-August-Egyetem magyarországi és erdélyi kapcsolatai a felvilágosodás idején és a reformkor kezdetén*. Budapest, 2007, ELTE, 41–44.

³⁰ Lásd a Molnár B. Lehel által összeállított, és a konferencián közrebocsátott listát.

³¹ Vö. Kovács Sándor: Kénosi Tözsér János és Uzoni Fosztó István Históriaja és az intézményesülő angol–magyar unitárius kapcsolatok. *Keresztény Magvető*, 113. évf. (2007.), 153–154.

³² Bolyai Farkast a kolozsvári Református Kollégiumban az a Méhes Sámuel tanította, aki Göttingenben maga is hallgatta Lichtenberget és Kästnert. Vö. Benkő Samu: *Göttinga, Gauss és Erdély*. *Korunk*, 1977/4. 255.

³³ Heerde, Hans-Joachim: *Das Publikum der Physik. Lichtenbergs Hörer. Wallstein*. Göttingen, 2006. 358. és 768–770.

³⁴ Vö. Csetri Elek: Körmöczi János. *Firka*, 1994–95/4. 137–138. A cikk Andreea Ghifă és Imecs Márton *A Brassai Líceum fizika szertára* című filmje szövegének részlete alapján készült. A szöveget lejegyezte és jegyzetekkel ellátta Kovács Zoltán. [online] <http://epa>.

Georg Christoph Lichtenberg (1742–1799) két szempontból is a Georgia Augusta legemblematikusabb professzorai közé sorolható: tevékenysége több, diszciplináris határait éppen Göttingenben megszilárdító tudományág történetére (az elektrofizikáé mellett az orientalisztikáéra, az összehasonlító nyelvészetére és az etnológiáéra) nézve is meghatározó volt, másrészt pedig – éppen a még meglévő diszciplináris átfedésekből, illetve határátlépésekből adódóan – egy olyan holisztikus, de ugyanakkor empirikus megalapozottságú szemléletet képviselt, amely lényegesen túlment a mai értelemben vett szaktudományok vonatkoztatási keretein, s gyakorta érintett természetfilozófiai és ismeretelméleti összefüggéseket.³⁵ Mindezek alapján joggal tekinthették őt elődjüknek a romantikus tudományok éppúgy, mint – főleg aforizmáinak köszönhetően³⁶ – a romantika írói és gondolkodói.

Lichtenberg az 1796/97-es téli szemeszterben asztronómiát, fizikát, meteorológiát adott elő Johann Christian Polycarp Erxleben nyomán, akinek *Anfangsgründe der Naturlehre und Systema regni animalis* című főművét, tékája jegyzékének tanúsága szerint, Körmöczi szintén beszerezte. Kézírtos hagyatékának Molnár B. Lehel által összeállított jegyzéke is alátámasztja Lichtenberg hatásának fontosságát: a tételekhez fűzött megjegyzések szerint az az MsU. 876/H. és az MsU. 876/I. jelzetű latin nyelvű jegyzetek ugyanis a professzor fizikai, asztronómiai és kémiai előadásainak anyagát tartalmazzák.

A göttingeni egyetemen uralkodó empirikus beállítódás³⁷ tehát Lichtenberg szemléletére is pregnánsan jellemző volt, aki éppen ebből adódóan korának egyik meghatározó kísérletezőjévé vált. 1787-ben végezte el először sokszor megismételt, az általa kifejlesztett dupla elektroforral végzett híres elektromosság-tani kísérletét. Gyantalapra elektromosságot vezetett, majd a szigetelő felületet korpafűmaggal szórta be. Negatív töltésű felületen körkörös, míg pozitív töltésűn sugaras elrendeződésű alakzatokat kapott. A Lichtenberg által Staub-

oszk.hu/00200/00220/00090/pdf/firka_EPA00220_1994_1995_04_137-138.pdf [2014. 09. 11.]

³⁵ Vö. Verrechia, Anacleto: *Georg Christoph Lichtenberg – der Ketzer des deutschen Geistes*. Wien, 1988, Böhlau.

³⁶ Aforizmáiból magyarul is megjelent egy rövid válogatás. Vö. Lichtenberg, Georg Christoph: *Aforizmák*. (Válogatta és fordította Tatár Sándor.) Budapest, 1995, T-Twins Kiadó.

³⁷ Békés Vera: *A hiányzó paradigma*. Debrecen, 1797, Latin Betűk, 58–72. és Gurka Dezső: *A Göttingen-kutatás hagyományairól és újabb eredményeiről*. In: Uő (szerk.): *Göttingen dimenziói. A göttingeni egyetem szerepe a szaktudományok kialakulásában*. Budapest, 2010, Gondolat Kiadó, 9–22.

figuren-ek nevezett kisülési alakzatok bemutatása előadásainak visszatérő látványosságává vált.³⁸

Abból adódóan tehát, hogy Körmöczi természettudományos tájékozódása elsődlegesen nem Jénában, hanem Göttingenben történt, nem a spekulatív, hanem az experimentális jellegű szemlélet volt számára meghatározó. Lichtenberg hatásának jelentős szerepe lehetett abban, hogy deklarált meggyőződése szerint a fizikát kísérletek bemutatása nélkül nem lehet tanítani. Amikor Körmöczi 1798-ban átvette a Pákei Józseftől a fizika oktatását az unitárius kollégiumban, a Bécsben élő barátja, Augusztinovics Pál segítségével kezdett neki a szertár megalapozásának, a kísérleti eszközök beszerzésének.³⁹ (Erdélyben a 18. század végén mindössze három intézményben jött létre a fizikai szertár: a jezsuita majd piarista irányítás alatt álló Királyi Líceumban Fridvalszky János, a Református Kollégiumban Méhes Sámuel, az Unitárius Kollégiumban pedig Körmöczi János szervezésében.⁴⁰) Alighanem egykori göttingeni professzorának hatására utal az a tény is, hogy az általa beszerzett kísérleti eszközök jelentős hányadát teszik ki az elektromossággal kapcsolatos demonstrációk elvégzésére alkalmas készülékek, 1799-ban például dörzselektromos gépet, 1803-ban elektrofórt vásárolt.⁴¹ Ezek az instrumentumok éppen a Stabfiguren-kísérletek elvégzésének alapeszközei, s hasonlóképpen beszédes az a tény, hogy a leltári tételek között szerepel a Lichtenberg-kísérletekből ismerős korpafűmag is.⁴²

Összességében tehát Körmöczi fizikai és természetfilozófiai tájékozódásával kapcsolatban is elmondható, hogy azt elméleti igényesség és tudatos szelekció jellemezte. E vonatkozásban azonban nem a jénai posztkantianizmus eredményeire támaszkodott, lévén hogy szemléletére nem Schelling spekulatív természetfilozófija, hanem a Lichtenberg által reprezentált göttingeni tradíció volt meghatározó hatással.

Egyed Péter az „erdélyi triász” értékelése kapcsán írta Sipos Pálról és Köteles Sámuelről: „Mindkettőjük a szó legeredetibb értelmében felvilágosító volt, akik a kanti kritikai filozófia és transzcendentalizmus, a fichtei szabadságfilozófia ra-

³⁸ Gethmann, Daniel – Wagner, Anselm: Einleitung. In Uő (szerk.): *Staub. Eine interdisziplinäre Perspektive*. Münster, 2013, LIT Verlag, 8–9.

³⁹ Csetri: i. m. 138.

⁴⁰ Csetri: i. m. 137.

⁴¹ E helyt szeretném megköszönni Simon Gábor tanár úrnak a Körmöczi tanársága (1798–1802) és igazgatósága (1802–1812) alatt vásárolt kísérleti eszközök jegyzékét.

⁴² Lásd a jelen kötetben Simon Gábor *Körmöczi János, a Kolozsvári Unitárius Kollégium szertárának megalapítója* című írását.

dikális európai újszerűségét és fontosságát felismerték, és ezeknek az elemeknek az átvételével írták a műveiket.” Következő mondatával Körmöczit is közvetlenül melléjük helyezte: „Harmadikként, a legjelentősebbek egyikeként az 1762 és 1836 között élt erdélyi unitárius püspök, Körmöczi János említhető.”⁴³ Már a jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján is jól látható, hogy Körmöczi – akinek könyvtárában képviseltetve voltak a jénai konstelláció kurrens tendenciái, s írásaiban (főként az akarat fogalma kapcsán) hosszú évekkal peregrinációja után is erőteljes Fichte-recepció mutatható ki – szekunder szövegekben kibontakozó bölcséleti munkássága révén valóban elválaszthatatlanul hozzátartozik a hazai filozófiai recepció történetéhez. Lichtenberg hatásának a fizikatanítás korszerűsítésében realizálódó eredményei ugyanakkor arról tanúskodnak, hogy Körmöczi filozófiai-természetfilozófiai, illetve diszciplináris tájékozódásának komplexen jellegében megőrződött a szellemi forrásvidékek azon karakterisztikuma is – vagyis a szaktudományoknak és a filozófiának mind Göttingenben, mind Jénában meglévő korrespondenciája –, ami mind a német idealizmus korai történetének, mind pedig a pozitivizmus időszakát megelőző tudományfelfogásnak időtálló hozadékaként értékelhető.

⁴³ Egyed Péter: i. m.